

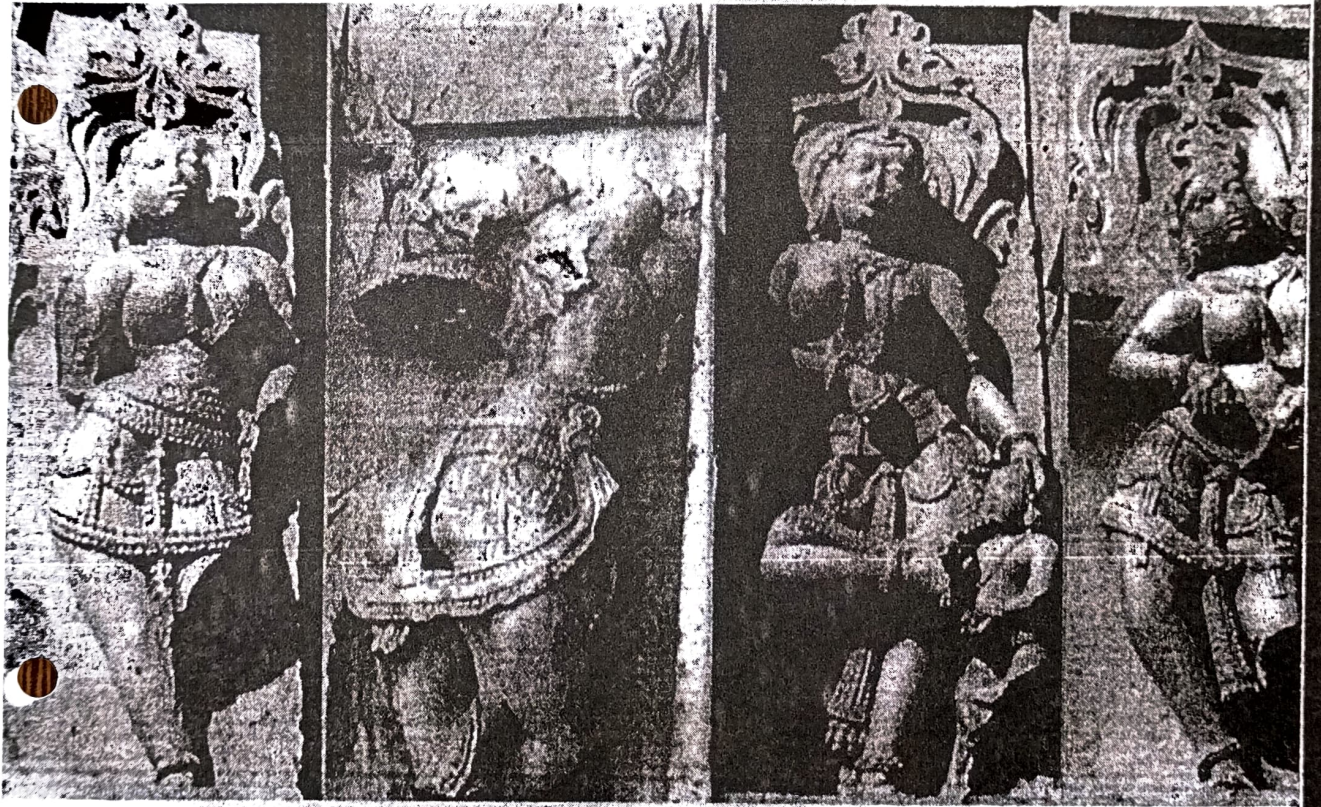

DRISHTIKON Journal (UGC Care Listed) Peer Reviewed

श्री वडमाऊली विद्या प्रसारक मंडळ दहिफळ संचलित,
शाम गदळे कला वरिष्ठ महाविद्यालय,
दहिफळ वडमाऊली, बीड

व

मुर्ती व शिल्प संशोधन संस्था, औरंगाबाद
यांच्या संयुक्त विद्यमाने

मुर्ती व शिल्प संशोधन संस्थेचे
पहिले राष्ट्रीय चर्चासत्र

* संपादिका *

डॉ. शांता जाधवर

३६.	कंदूक क्रीडा सुरसुंदरी - जीवनाचे उत्फुल दर्शन वैशाली गंगारामजी टोम्पे, डॉ.जी.एस.पिसे	141-142
३७.	बीड जिल्ह्यातील प्राचिन मंदिर कंकालेश्वर परमेश्वर मधुकर उबाळे	143-145
३८.	बुद्धमूर्तीची निर्मिती, विकास व पूजा पद्धती अन्वयार्थ विजय जानोबा साळवे	146-149
३९.	आमळी येथील कन्हैयालाल महाराज मंदिरातीलमूर्तीशास्त्र गायकवाड पोपट काशिराम, दुबे जुगलकिशोर विजयकुमार	150-154
४०.	चारठाणा येथील मानस्तंभ व त्यावरील शासनदेवता लक्ष्मीकांत सोनवटकर	155-161
४१.	चालुक्य कलेचा अप्रतिम आविष्कार: सिद्धेश्वर मंदिर डॉ. स्मिता साहेबराव शिंदे,	162-164
४२.	नेमगिरिच्या लेण्या, जितूर श्री. बोरकर विनोद सखाराम	165-167
४३.	कंकालेश्वर मंदिर बीड डॉ.बाबासाहेब शेष	168-169
४४.	यादव कालीन मंदिर स्थापत्य प्रा.डॉ.सय्यद मुजीब	170-172
४५.	हातकणंगले तालुक्यातील धार्मिक स्थळे, मंदिरे व मूर्ती यांचा अभ्यास श्री. प्रकाश धोंडीराम माने, प्रा.डॉ.शिला स्वामी	173-177
४६.	बेटसांगवी येथील शिवमंदिर डॉ. किशन केंद्रे	178-179
४७.	अहमदनगर शहरातील मंदिरांचा अभ्यास प्रा. नवनाथ काशिनाथ वाळूळ	180-184
४८.	देगलूर तालुका : येरगी येथील मुर्तिलिप्तांचे अध्ययन डॉ. मारोती चव्हाण	185-189
४९.	The Iconographic Programme of The Virūpakṣa Temple, Pattadakal, Dis. Bagalkot, Karnataka Shalaka Pravinkumar Bhandare.	190-193
५०.	STONE SCULPTURE AT JAIN DARMA IN PARBHANI DISTRICT Dr Rajaram R Pimpalpalle	194-196
५१.	Kamsutra Sculptures at Daitysudan Temple of Lonar Dr. Shyam Prakash Deokar	197-200
५२.	Caves of Panhalkaji: The Cultural Heritage of Konkan Dr. Dnyanoba Tukaram Kadam	201-204
✓ ५३.	स्थापत्य कलेचा उत्कृष्ट नमुना : चिंतेश्वर मंदिर प्रा. चव्हाण आर. ए.	205-207

स्थापत्य कलेचा उत्कृष्ट नमुना : चिंतेश्वर मंदिर

प्रा. चव्हाण आर. ए.

(इतिहास विभाग)

महिला महाविद्यालय, गेवराई

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्र राज्यातील मराठवाडा विभागामध्ये औरंगाबाद महसूल विभागातील बीड जिल्ह्यात गेवराई तालुका येतो. बीडच्या उत्तरेला ३२ कि. मी. अंतरावर गेवराई गाव आहे. राष्ट्रीय महामार्ग ५२ हा गेवराई गावातून जातो १. रामायण ग्रंथामध्ये गेवराईचा उल्लेख गौरीपूरक असा केलेला आहे. बदलत्या काळानुरूप गौरीपुराचे सुरुवातीचे नाव बदलून गगेऊरवावीक गौराई (गौरीआई) व नंतर गेवराई असे प्रचलीत झाले. याशिवाय डॉ. हरिहर ठोसर यांनी आपल्या संशोधन प्रबंधात गेवराई या नावाचा उल्लेख गगेऊरवावीक असा केलेला आहे. प्रस्तुत शोध निबंधाचा विषय मंदिर हा असल्यामुळे मंदिर स्थापत्याची कल्पना खूप पुरातन आहे. जेव्हा मानवाच्या मनात निसर्गाविषयी आश्चर्य आणि भिती निर्माण झाली. तेव्हा निसर्गाच्या अनाकलनीय शक्ती विषयी त्याच्या मनात श्रद्धेची भावना निर्माण झाली. या भावना जतन करण्यासाठीचे ईश्वरी शक्तीचीच कल्पना करून त्याचा आधार त्याने घेतला व या शक्तीची पूजा, अर्चा करण्याचा प्रघात सुरू केला. याच श्रद्धेच्या भावनेतून कल्पीत देवतांना साकार रूप देवून त्याची आराधना करण्यासाठी मंदिर निर्मितीची संकल्पना उदयास आली. मानवाने निर्माण केलेल्या काल्पनिक दैवी संकल्पनेची दैवी प्रतिके बनविण्यास मानवाने सुरुवातीला प्रयत्न केला आणि मूर्त संकल्पनांबद्दल मानवाला आदरयुक्त भिती असल्याने या संकल्पनेसाठी त्याने ऋद्वीणासारख्या पानाची बैठक तयार केली. त्यानंतर लहानशा ओट्यावर, त्यांना स्थानापन्न केले, ऊन पाऊस या पासून त्या देवीमुर्ती कल्पनेचे संरक्षण व्हावे म्हणून त्यावर गवताचे छत तयार केले. ही मंदिर रचनेची प्राथमिक अवस्था होती २. गेवराई शहराच्या पश्चिमेला चिंतेश्वर महादेव मंदिर आहे. हे मंदिर विद्रुपा नदीच्या तिरावर वसलेले आहे. पौराणिक आख्यायिका लाभलेली आहे. श्रीराम प्रभू वनवासात असतांना नाशिक येथून रावणाने सिता मातेचे अपहरण केले. सितामातेच्या शोधात श्रीराम दंडक अरण्यात तिचा शोध घेण्यासाठी प्रवासात असताना ते विद्रुपा नदीच्या तिरावर थांबले येथेच गौरीदेवी त्यांना प्रसन्न झाली आणि सीतेचे अपहरण रावणाने केले असे सांगून पुढील मार्ग दाखविला. त्यामुळे श्रीराम चिंतामुक्त झाले त्यांनी भगवान चिंतेश्वराची या ठिकाणी स्थापना केली ३. हे मंदिर दगडावर दगड रचून त्यांचे बांधकाम केले आहे. रामदेवराय यादवांचा प्रधान हेमाद्री (हेमडपंत) यांनी ही पध्दत रचली यालाच आज हेमडपंती मंदिर शैली म्हणून ओळखले जाते. त्याचप्रमाणे गेवराई येथील चिंतेश्वर मंदिर १४ व्या शतकात बांधले आहे. हे मंदिर हेमाडपंती शैलीचे असून पूर्वाभिमुख आहे ४. तिन्ही बाजूंनी तटबंदी आहे आणि पुढचा भाग म्हणजे गर्भगृहाचा समोरचा भाग मोकळा आहे. ही तटबंदी दगडी स्वरूपाची आहे. बाहेरून या मंदिराकडे पाहताच आपणास सुंदर अशी वास्तू नजरेस पडते. त्या मंदिराला आज रंगकाम केल्याने अधिकच आकर्षकता आली आहे.

सभामंडप :-

मंदिराच्यासमोर आता एक नवीन सभामंडप बांधलेला आहे. परंतु मंदिराच्या मध्ये जुना सभामंडप आहे. हा पूर्णपणे दगडी स्वरूपाचा आहे. त्याची बाहेरील रचना लांबी २३ रुंदी २३ फूट आहे. तर उंची ८ फूट आहे. सभामंडपाला जोडून अंतराळ आहे. तो पूर्ण दगडी आहे. त्याला जोडून मंदिराची मुख्य इमारत ती पूर्णपणे दगडी आहे. मुख्य मंदिराची बाह्य रचना १५.८ फूट आहे. ताऱ्याच्या आकाराचे हे मंदिर चौकोनी दगडांनी बांधलेले आहे. १० उभे आयताकृती चिरे आणि ६ आडवे कोणाच्या माध्यमातून भिंतीची रचना केलेली आहे. हेमाडपंती शैलीचे हे बांधकाम असल्याने दगडावर दगड रचून इमारत उभी केली आहे. बाहेरील भिंतीवर कुठलेही नक्षीकाम केलेले नाही तर सपाट चिऱ्यांच्या आहेत. मंदिराच्या उत्तरेला गाभाऱ्यातील शिवपिंडावर टाकलेले पाणी दूध इ. वाहून जाण्यासाठी गोमुख काढलेले आहे. मंदिरावर शिखर आहे. त्याचा जिर्णोध्दार केल्यानंतर नविन पध्दतीने वेगवेगळ्या मूर्ती तयार केलेल्या आहेत. हे मंदिर हेमाडपंती असले तरी नंतरच्या काळात विकास पावत गेले या परिस्थितीची कल्पना त्याच्या स्थापत्याकडे पाहिल्यानंतर येते.

मंदिराच्या आतील बाजूचा अभ्यास करताना असे दिसते की, सभामंडप हा पूर्णपणे दगडी असून तो चौरस स्वरूपाचा आहे. १७.८ फूट अशी आहे. तर उंची ८ फूट आहे. हा सभामंडप १६ दगडी खांबावर उभा आहे. प्रत्येक खांबाखाली षटकोनी मध्यभागी चौकोनी व वर पुन्हा षटकोनी आकाराचा आहे. त्या खांबावर फुलाचे कोरीव काम केलेले आहे. सभामंडपाच्या समोर नंदिमंडप आहे. दगडी चार खांबांचा असून त्याची लांबी ६.५ रुंदी ६.८ फूट तर उंची ९ फूट आहे. त्याखांबाला मंडपातील खांबाचा आकार आहे. सभामंडपात खाली दगडी कासव असून ते पश्चिमाभिमुख आहे.

अंतराळ :-

सभामंडपाच्या पुढे अंतराळ तो पूर्णपणे दगडी असून सभामंडपाला जोडून ४ खांबावर उभा आहे. त्याची लांबी ६.८ फूट व रुंदी ६.८ फूट तर उंची ९ फूट आहे.

गर्भगृह :-

अंतराळ ओलांडून पुढे गेल्यानंतर गर्भगृहाचा भाग येतो तो चार खांबांचा असून त्यावर नक्षीकाम केलेले आहे. मंदिराच्या दाराच्या चौकटीला वास्तुशास्त्रात व्दारशाखा हे नाव दिलेले आहे. दरवाज्यावर गणेशमूर्ती कोरलेली आहे. नंतर चौरस स्वरूपाचा दगडी गाभारा आहे. त्याची रचना एकात एक असे दोन चौकोन करून अष्टकोनी बनविलेली आहे. गाभाऱ्याची लांबी ६.८ फूट तर रुंदी ६.८ फूट आहे. या गाभाऱ्यात कोदया पाषाणापासून बनविलेली शिवलिंग उत्तराभिमुख आहे. त्याचा व्यास १८ इंच आहे. मंदिरासमोर बारव स्थापत्य आहे. चिंतेश्वर मंदिराच्या उत्तरेला जुने बांधकाम असलेल्या तीन समाधी चांगल्या अवस्थेत आहेत. त्यापैकी या मंदिराच्या ठिकाणी राहिलेल्या दोन महाराजांच्या व एक प्रसिद्ध पंडित कवी विठ्ठल बीडकर यांची आहे. मंदिराच्या डाव्या बाजूला दीपमाळ आहे. मंदिर परिसरात अनेक सुबक पण काळाच्या ओघात नष्ट होत गेलेल्या मूर्त्या ठेवल्या असून त्यात शेषनागावरील विराजमान विष्णुची शिल्प अप्रतिम आहे. शिवाय शाकंबरी देवी, गणपतीचे शिल्पे सापडतात.

निष्कर्ष :-

- १) सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक जडणघडणीत या मंदिराचे महत्त्व आहे.
- २) नैतिक मूल्यांची देवपूजा करणाऱ्या प्रयत्न मंदिरामुळे होतो.

सारांश :-

चिंतेश्वर मंदिर आज चांगल्या स्थितीत आहे. या मंदिराच्या देखभालीची कामे तेथील चिंतेश्वर ट्रस्टचे अध्यक्ष गुरु शंकरनाथ हे करीत आहेत. मंदिराच्या नावाने अकरा एकर इनामी जमीन आहे. यातून आलेल्या उत्पन्नावर मंदिराची देखभाल केली जाते. येथे नाथ सांप्रदायाचे गुरु शंकरनाथाचे गुरु केशरीनाथजी अशी गुरु परंपरा सांगता येते. मंदिराचे रक्षण व देखभाल नाथ सांप्रदायाने केलेली आहे. आज या ठिकाणी नाथसांप्रदायाचे शिष्यगण वास्तव्यास आहेत.

संदर्भ :-

- १) महाराष्ट्र शासन, बीड जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन सन २००३-०४ पृ. क्र. १
- २) देगलूरकर गो.नं. बिबळमह आणि वास्तुब्रम्ह, विदर्भ संशोधन मंडळ, नागपूर, व्याख्यान १ ले व २ रे पृ.क्र. १७०
- ३) घोगे दिलीप, चिंतेश्वर आरती संग्रह, चिंतेश्वर मंदिर, गेवराई पृ.क्र. ५
- ४) Dev Prabhakar, The Temple of Marathwada, Anuj Printers, Jaipur 1973, P. No. 135
- ५) The Gazett of Maharashtra Government Dist. Beed, Jan 1969 P. No. 162
- ६) माटे म. श्री. प्राचीन कलाभारती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे प्रथमावृत्ती १९९८, पृ.क्र. ११९
- ७) साळुंके सतीष, बीड जिल्ह्याचा प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहास, प्रथमावृत्ती २३ फेब्रु. २०११, पृ.क्र. २६६